

УГОРСЬКИЙ РЕВІЗІОНІЗМ І КАРПАТСЬКА УКРАЇНА (1938 – 1939)

Празький уряд постійно зволікав з виконанням своїх обіцянок, зотивуючи тим, що закарпатці, мовляв, ще не "дозріли" до самостійного синтезу. Перший етап автономії був реалізований тільки 8 жовтня 1938 р. Це була перемога всіх політичних сил краю, як русофільського, так і українського напрямів, які протягом всього міжвоєнного періоду активно боролися за автономні права. Кінець вересня 1938 р. слід розцінювати як вирішальний момент у взаємовідносинах вищепозначеніх напрямів. Необхідно відзначити, що ще 2 вересня 1938 р. представники русофілів і народовців підписали декларацію, на яку чехословакський уряд не відреагував. Вимоги, які оголосив Е.Бачинський, передбачали приєднання Прашівщини до Підкарпатської Русі, надання фінансової допомоги верхоминським округам і персональну заміну представників в урядових установах [1].

21 вересня 1938 р. в Празі відбулися переговори, в яких взяли участь Е.Бачинський, І.П'ешак, С.Фенцик, П.Коссей, А.Бродій, Ю.Фелдешій, П.Жидовський, Ю.Рекай [2]. Тоді ж Закарпаття відвідала делегація американських русинів у складі І.Пона, І.Яничиншина і О.Геровського, яка "мала допомогти парламентарним представникам обох груп вирішити актуальні питання краю. Делегація, однак, не представляла Американських Русинів греко-католиків, які становили більшість русинів у США" [3]. Саме тому ця делегація не виконала поставлених на неї завдань.

На початку жовтня 1938 р. переговори між представниками двох напрямів були відновлені з метою створення автономного уряду Підкарпатської Русі. На засіданні 7 жовтня 1938 р. прийнята постанова про те, що членами уряду можуть бути тільки депутати празького парламенту й сенату. Необхідно погодитися з твердженням В.Шандора, що це було зроблено "з розрахунком забезпечення успіху в уряді, бо москофіли переважали" [4]. Того ж дня представники русофільського блоку запропонували проект децентралізації державної і виконавчої влади, який складався із восьми пунктів. 8 жовтня в Ужгороді створена Національна Рада Підкарпатської Русі, до якої вийшли Й.Камінський, В.Гомічков, М.Демко (Центральна Руська Народна Рада), А.Волошин, Ю.Брашайко, Д.Німчук (Перша Українська Народна Рада), А.Бродій, Ю.Фелдешій (Автономно-Землеробський Союз), Е.Бачинський, П.Коссей (Республіканська Землеробська партія), С.Фенцик (Руська Національно-Автономна партія), Ю.Рекай (Соціал-Демократична партія), І.П'ешак (Автономно-Землеробський Союз Прашівщини), П.Жидовський

(Республіканська Землеробська партія Пржівіцькій) [5]. Отже, до складу Національної Ради Підкарпатської Русі вийшли представники всіх основних політичних сил краю.

На першому засіданні Ради був прийнятий Меморандум, який закінчувався вимогою негайно прийняти закон про Підкарпатську Русь [6] 8 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Чехословаччини Я.Сирови звільнив з посади губернатора краю К.Грабара і призначив на його місце І.Парвицького. Останній в черговий раз наголосив на головних вимогах Національної Ради Підкарпатської Русі. Тим часом представники двох напрямів обговорювали кандидатури на посади міністрів уряду Підкарпатської Русі Ю.Ревай запропонував по троє членів з обох рад. Пропозицію прийняли Українську делегацію очолив А.Волошин, московільську - Й.Камінський.

Аналогічні суспільно-політичні процеси відбувались у Словаччині 6 жовтня 1938 р. ліdersи Словаччини зібралися в Жиліні і вимагали автономних прав. 7 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Я.Сирови задовільнив їх прохання і Й.Тісо був призначений прем'єр-міністром Словаччини. Необхідно наголосити, що Я.Сирови, згідно 60 параграфу Конституції Чехословаччини, був повірений виконувати під час відсутності Е.Бенеша (змігував 5 жовтня 1938 р. - авт.) президентські функції.

11 жовтня 1938 р. сформувався перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який очолив А.Бродій — лідер русофільського напряму в краї. Міністрами були призначенні Е.Бачинський і Ю.Ревай [7]. Слідом за ними міністерську посаду зайняв С.Фенцик, а А.Волошин та І.П'ещак стали державними секретарями. До першого автономного уряду вийшли четверо представників русофільського і двоє — українського напрямів. Необхідно погодитися з думкою сучасників, що співідношення двох до одного на користь представників русофільства, реально відображало співідношення між двома головними політичними силами в краї [8].

Призначення А.Бродія прем'єр-міністром теж не стало несподіванкою, бо очолюваний ним напрям змінив домінуюче становище в суспільно-політичному житті Закарпаття протягом всього міжвоєнного періоду. Необхідно також констатувати, що АЗС, очолюваний А.Бродієм, від початку свого утворення в 1932 р., постійно на прешії план висував головне політичне завдання — здобуття автономії, що було чітко зафіксовано, як в програмі, так і в назві партії [9]. У своїй статті "Ми, автономісти, будуємо нову вільну автономну Підкарпатську Русь", опублікованій у 1935 р., А.Бродій писав: "Коротко скажу чого ми, автономісти, хочемо і за що боремось: Підкарпатська Русь в її етнографічних кордонах від Попраду до Тиси, як показано в Сен-Жерменському мирному договорі і Конституції Чехословашкої

республіки... Повинні ми знати те, що жити і утриматись в великій сім'ї країв вдається нам тільки так, якщо в нашому краї, на своїй рідній землі володіти і господарювати будемо ми самі. За це ми боремось до цього дня. Столітні влада на нашій землі знаходиться не в наших руках, і ми бачимо наочуваємо те, що наслідки нашої праці ми зберегти для себе не можемо. тому ми боремось за автономію. Кожний знає, ізке і відчуваєте, що так, як це було, далі бути не може ні по Божому, ні по-людському, ні по-природному праву" [10].

АЗС, очолюваний А.Бродієм, різко зростав у кількісному відношенні. Наприкінці 30-х років він нараховував від 5 до 7 тисяч членів [11]. Із року в рік зростав авторитет АЗС серед певної частини населення краю. Так, наприклад, під час виборів у парламент Чехословаччини в 1924 р. АЗС звержал 21161 голос (8,4% від усіх виборців), в 1925 р. — 27799 голосів (11,6%), в 1929 р. — 48509 голосів (18,2%), в 1935 р. — 44982 голоси (13,9%) [12]. А.Бродій користувався авторитетом навіть серед частини виключно українського населення гірських районів. Синевирський священик (округ Волова) Ф.Горват в листі до власника "руської" друкарні Ю.Феделешія захоплено писав про виступ Бродія у своєму рідному селі: "Наш народ, будучи доволіно насичен пустими обіцянками, а притом воодушевлений річчю депутата пана Андрея Бродія у нашем селе, до того висловився, що на днях заявили публично на собранію соц. дем. посланця Ф.Ревая: "Ми уже жадних чеських партій не требуємо, ай будеме си держати автономно-земельського союза" [13].

Автономний уряд А.Бродія провів три засідання (15, 18, 22-23 жовтня 1938 р.). На першому засіданні 15 жовтня 1938 р. були розглянуті та затверджені основні органи управління, які складалися із 9 міністерств, було констатовано, що в жовтні 1938 р. на Підкарпатську Русь завезено із Румунії 170 вагонів кукурудзи. На другому засіданні С.Фенцик прозітувався про проблему роботу під час переговорів по встановленню кордону із Словаччиною, а Ю.Ревай зробив доповідь про заборону вивозу державного і приватного майна з території краю. Обговорювалися також питання надання амністії, співробітництва з Німеччиною тощо. В центрі уваги третього засідання була внутрішньо-політична ситуація в Закарпатті, зокрема, обговорювалося питання про розумне відреагування на угорський ультиматум щодо південних територій краю.

З ініціативи А.Бродія створена комісія, до якої вийшли відомі закарпатські вчені П.Сова, Г.Геровський, М.Кондратович, М.Бескид та І.Панкевич, перед якими ставилося завдання науково довести, що Закарпаття — русинська земля і цим самим "паріврати мадьярські потреби" [14]. 23 жовтня 1938 р. відбулося продовження третього засідання уряду А.Бродія, на якому прийняли рішення: "Область руських

на півдні Карпат, відзначена мирними договорами як автономії один тисячолітньою історією, так і тисячолітіми економічними умовами братерським співжиттям її корінного автохтонного населення... Цю невіддільність цієї області визнали також і великі союзні і співдружні держави в міжнародних і мирних договорах, змінити політичне становище і принадлежність якої вважаємо можливим тільки в Її інтересах... відторгнення її південної частини від північної і навпаки, можна виключити на основі права самовизначення всього корінного автохтонного населення по демократичним принципам: всенародним голосуванням [15].

22 жовтня 1938 р. кореспондент львівської газети "Діло" — один з УНДО Галичини — Р.Голін взяв інтерв'ю у А.Бродія: "В чому полягала проблема з устійнінням кордонів з Мадярщиною? Мадари вимагають від нас південної частини Закарпаття, причому хотіть дістати Ужгород, Мукачів, Севлюш, Королево та відрізати нас від спільнотного залізничного шляху. Життєздатність Закарпаття була б толі мінімальна. — А коли б і волі великорідків таки прийшло би до плебісциту і коли б тоді південна частина Закарпаття з'явилася таки за мадарами — то що тоді? Ваш уряд твердить, що без тоді південної частини життєздатність держави буде мінімальна. — Думаемо, що такий вислів мало правдоподібний" [16].

А.Бродій і керівництво АЗС вели подвійну гру, орієнтуючись на Угорщину, що викликало незадоволення представників українського напряму. Газета "Нова свобода" звинувачувала А.Бродія у сприянні антиукраїнським виступам. Прем'єр-міністр запевняв, що провокації будуть припинені, однак вони продовжувались. Мали місце випадки застосування сили [17].

Досить швидко з'ясувалося, що А.Бродій вже тривалий час працював на Угорщину під кличкою "Берталон" [18]. Чехословакська контррозвідка уважно слідкувала за діяльністю А.Бродія. Начальник Президії поліцейського управління в Ужгороді Герр ше 4 січня 1933 р. доводив Президії крайового управління Підкарпатської Русі, що "редактор Бродій має великі зв'язки з закордоном, він постійно зустрічається з представниками угорських опозиційних сил в Ужгороді" [19]. 17 жовтня 1938 р. Ю.Ревай попередив міністра закордонних справ ЧСР Ф.Хвалковського про зв'язки А.Бродія з Угорщиною. Внаслідок цього празький уряд заборонив А.Бродію виїзд в Будапешт для переговорів з Угорщиною. Міністр внутрішніх справ ЧСР Я.Черній твердив, що відомості з нарад міністерської ради потрапляють до угорського посольства в Празі. 20 чехословашкий уряд звинуватив А.Бродія в порушенні "Закону про охорону республіки" і його заарештували. 26

жовтня 1938 р. бюллетень пресової Служби Карпатської України повідомляв, що "у Бродія нашли mapu Карпатської України, на якій він розмітив половину мадарам, а половину полякам та багато грошей"

Необхідно погодитися з твердженням сучасного словацького вченого Іваната, що "у предмюнхенській Чехо-Словаччині політичний русинізм був родючим ґрунтом іредентистських автономістичних політичних партій — профілі і Фенцика, які діставали підтримку з Угорщини і Польщі" [22]. Іслідник висажає, що на представників русофільського напряму після окупації Угорщиною краю опирався гортийський режим. Доказом такого твердження є той факт, що після окупації краю угорськими військами, А.Бродій представляв Закарпаття в угорському парламенті. Фінансування угорським урядом А.Бродія підтверджується опублікованими у 1959 р. в Будапешті документами [23]. На запитання слідчого МДБ СРСР 13 січня 1945 р., "що Ви одержали від угорського уряду за своє співробітництво з ним?", А.Бродій відповів: "...Я одержував заробітну плату депутата парламенту — 1500 пенге, міністерську пенсію 1369 пенге в місяць" [24]. Відставка і арешт А.Бродія викликали протести з боку його прихильників, які переросли у масові демонстрації [25]. Що стосується соратника А.Бродія С.Фенцика, то йому вдалося втекти у розміщене неподалік польське посольство, а потім переїхати до Угорщини.

Таким чином, Андрій Бродій, як і весь очолюваний ним напрямок, пройшов своєрідну еволюцію. Протягом 20-30-х років він був прогресивним явищем в суспільно-політичному житті краю, бо відображав прагнення народу до рівності в складі Чехословаччини. Починаючи з кінця 30-х років, він займав чітку проугорську орієнтацію, хоча його лідери продовжували публічно виступати за єдність Чехословаччини. Після арешту А.Бродія новим прем'єр-міністром чехословашського уряду призначив А.Возошина — лідера українського напряму в краї.

Наприкінці 30-х років у Центральній Європі виникла гостра міжнародна криза. Фашистські Німеччина та Італія готовалися до нового поділу світу. Над Європою нависла небезпека виникнення другої світової війни. Рішення мюнхенської конференції 29-30 вересня 1938 р., винилось Австрії свідчили про близький її початок. У складному становищі опинилася Чехословаччина, до складу якої входило Закарпаття. З другої половини 30-х років відбувався прискорений процес мілітаризації Угорщини. Ця країна, що межувала із Закарпаттям, постійно виношувала плани щодо краю. Отже, внаслідок суспільно-політичних обставин сталося так, що Закарпаття, яке знаходилося в центрі Європи, незмінно входило у сферу інтересів різних держав.

називалися на складність такої міжнародної обстановки, Закарпаття де компактно проживало українське населення, виявилось єдиним регіоном, яке вибороло автономні права. Невелика гілка українського народу здобула можливість в певній мірі проводити власну внутрішню зовнішню політику, наслідком якої була спроба формування української державності.

Внутрішньополітичне становище Карпатської України (назва почала вживатися з грудня 1938 р.) було складним і неоднозначним. Його поглиблювали безперервні напади угорських і польських терористів. Ще в вересні 1936 р. відбулася зустріч Гітлера з регентом Угорщини М.Іорі, яка "започаткувала пізнішу співпрацю німецько-угорських політичних і військових сил" [26]. Однак, на перших порах Гітлер не дав згоду на відкриту інтервенцію і угорський уряд обмежився засиланням терористичних груп. 1 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Угорщини Б.Імрец таємно доручив М.Козмі сформувати диверсійні загони для підриву роботи на Закарпатті. Разом з Іштваном Геяном Козма створив "гардію обідранців ("Сабатчапат") у складі 600 чоловік [27]. Ще у вересні 1938 р. терористичні загони почав створювати С.Фенцик. Банди чорносорочечників були сформовані у Берегові, Мукачеві та Радивані. окрім їх загонів, до яких також залучили вихованці "Руського скауту", очолювали С.Крайняк, Б.Балецький, В.Реберка [28].

У своєму щоденнику від 4 жовтня 1938 р. М.Козма зробив запис: "...ведення малої війни слід доручити офіцеру-кавалеристу або колишньому атаману розбійницької ватаги, оскільки таким шляхом вони добували собі хліб і, природно, розбираються в цій справі краще кого б то не було" [29]. Щось подібне читаемо в іншому місці щоденника: "Негайне вирішення русинського питання настільки важливе з точки зору майбутнього Угорщини, що заради цього я готовий піти на будь-який ризик, якщо потрібно, то стати до стінки" [30].

Поява угорських терористів зафіксована в першій половині жовтня 1938 р. У щоденнику В.Гренджі-Донського є такий запис: "Вчерашнього дня, раніком о 4-й годині, в нашій країні з'явилися мадярські терористи. Біля Станції Беня напали на боржавський залізничний міст, вбили одного вояка, що там був на сторожі, пошкодили міст скразятом і напали на потяг число 1108. Вбили також начальника станції, ограбили подорожніх, кілька наших вояків полонили і відвідали з собою. Подалися в берегівські винниці та ліси" [31]. Першу появу угорських терористів В.Гренджі-Донський відносить до 10 жовтня 1938 р. Analogічної точки зору притримується також П.Стерчо: "Вночі з 9-го на 10-го жовтня 1938 р. перша група "Ренльош Гарди" приїхала до пограничної місцевості Тарпи, а звідти через з'язок мукачівського мадяра Міклоша Ерделі перейшла кордон на річці

Шаркан і вдерлася в Карпатську Україну" [32]. Українські вчені О.Довганич, З.Пашкай, М.Троян вважають, що перші угорські терористи у складі 12 чоловік з'явилися на території Закарпаття 5 жовтня 1938 р. [33].

14 жовтня 1938 р. угорські терористи були вдруге зафіксовані в висотах Берегова. В сутиці з ними загинув чеський жандарм А.Риган, водом із села Дубриничі [34]. Однак, своєчасно підійшло підкріплення і терористи змушені були відступити. Урядова газета "Нова свобода" повідомляла про появу 300 озброєних терористів поблизу Мукачева [35], а 21 жовтня 1938 р. біля Волівця [36].

9 листопада угорські терористи, озброєні автоматичними пістолетами і ручними гранатами, зробили напад на чеських жандармів в Кошині. У сутиці загинув чеський підстаршина і п'ятеро жандармів були поранені [37]. 26 листопада 1938 р. угорських терористів обстріляли чехословакські прикордонники поблизу Ракошина [38]. Тоді ж були затримані кілька "затягтих терористів" на чолі з Міхалом Гімро [39]. Угорські терористи ще не раз з'явилися в цьому селі. Начальник мукачівського окружного управління доносив 28 листопада 1938 р. Президії краївого управління в Хусті, що "шивільне населення зробило напад на охорону 4/86 роти, розміщеної в дворі угорської школи в Ракошині, стріляли із автоматичних пістолетів" [40]. Напад організували Тор Бака Іржі, Тор Бака Йозеф, Мольнар Ян, Олександр Тар, Штефан Геза Тор, які були запідозрені в тому, що зв'язані з угорськими терористами в Мукачеві. Під час спроби нтекти, троє терористів були вбиті. Слідство встановило, що в Ракошині була організована місцева дільниця "Сабатчапат", яка підтримувала тісні з'язки з Мукачевом і одержувала звідти зброю.

30-31 грудня 1938 р. група угорських терористів здійснила кілька нападів на с.Макарієво [41]. Один із них детально описала "Нова свобода": "Чотири мадярські терористи ввійшли до хати й питалися чи в хаті не мешкають фінанси. Переглянули цілу хату, але так нічого не нашли. Зараз як вийшли з хатчини, кинули б ручних гранат, потому зачали стріляти із рушниць і автоматичних пістолетів. Ця перестрілка тривала приблизно 20 хвилин. На вистріли мадярських терористів відповіла наша сторожа СОС вистрілами з легкого кулемету" [42].

В.Комаринський, який очолював відділ преси і пропаганди в уряді Карпатської України, писав до Президії Міністерства внутрішніх справ: "Голову, що послідніх днях знову починають занепокоюючу роботу на границях мадярські терористи, не є то родовіті терористи мадяри, але се є з однієї сторони утікачі-дезертири з нашої армії, а з другої сторони приклонники Др.Фенцика, Бродія і Демка, які втекли з нашої території до Мукачева. Після вичислення є таких людей около 300" [43]. Отже, мова

йде про терористичні загони, які почали формуватися на законі Угорщинио закарпатській території.

2-6 січня 1939 р. "малаярські терористи самі випровокували інцидент і напали на нашу пограничну сторожу. Ведучим цих терористів був колишній районовий поліційний інспектор Білік Ференц, далі Басараб Ференц, Чулак Тодор і Шелебі Міклош. Басараб, Чулак та Шелебі переступили границю біля Підмонастиря — вони мали в намірі захопити чехословачьку пограничну сторожу і наступати далі... Терористів, організованих до цього нападу було 350, майже всі мадари, з них походило прямо з Мукачева, інші з околиць" [44]. Подібні події мали місце в околицях Ужгорода. На прикордонну сторожу напала група угорських терористів на чолі з Іштваном Калмаром [45]. Необхідно відзначити, що більшовицька газета "Правда" відмічала на своїх сторінках про "найменші сутички, які в цей час проходили на нових чехословашьких кордонах на території Закарпаття" [46].

15 січня 1939 р. "напали мадирські терористи на сторож СОС ко-
Барвінкоша. Було 60-80 осіб. По них вистрілено від Баранинець із тяжко-
ї з легких кулеметів. Натовп переступив демаркаційну лінію, а то о 1 км
напрямі на Бараниниці. На нашій стороні були ранені два поліцісти" [4].
Аналогічні сутички мали місце 2 січня 1939 р. в с. Георгіївка.

Угорські терористичні загони постійно повоюювалися новими людьми. При цьому використовувалися різні методи, нерідко примусові "За достовірними свідченнями, — повідомив начальник севлюцького окружного управління Президію управління Підкарпатської Русі, — угорці і далі зараховують в особливі формування "Сабачапат" і навчають осіб завербованих на тутешній території, демобілізованих вояків і біженців, цієї території, яких хочуть використати для того, щоб викликати беспорядки на нашій території. Так було з'ясовано, що 14 листопада 1934 р. в селі Вишній Шарі у цьому окрузі прийшли два угорські вербувальніники Вілмош Пап і Лайош Югас, які, як вони сказали, були уповноважені угорськими властями завербувати на тутешній території 500 чоловік для угорського війська. Далі було з'ясовано, що багато молодих людей, між ними біля 30 призовників, які в цьому році повинні вступити на військову службу, втекли в Угорщину, де їх взяли на військове навчання. Демобілізований вояк Вамош із Ссплюща розповідав тут, що угорські солдати били його за те, що він відмовлявся вступити в так звані "Сабачапат" [49]. "В селі Хлупіц, — доносив хлумецький начальник жандармерії ужгородському окружному начальнику, — Вінце Гортвай та його 10-літній син... переписували по хатах осіб... При складанні списку Гортвай питав людей, чи визнання вони себе угорцями, у випадку

щтної відповіді селяни самі записували своє ім'я в список. Мету зведення перепису Гортвай нікому із записаних не сказав" [50].

Англійський журналіст Гендерсон писав, що "в околиці Шаланки, 12 км на схід від Берегова, чехо-словацька армія взяла в полон 297 горських терористів, в тому числі 26 офіцерів, 62 підофіцерів, одного гінранга, чотирьох чехо-словацьких громадян мадярської національності, решта були мадярські терористи. Зібрані в них документи вказували на те, що терористи були вислані генштабом міністерства війни. Допит терористів доказав, що полонені були зібрані і вишколовані в Кішварді, під керівництвом Таяшбанди, і є під командовою поручника Іштвана Геяша... В Рутенії висічених коло 2000 мадярських терористів..." [51].

Станом на 10 лютого 1939 р. угорські терористи 22 рази здійснивали напади на кордони Карпатської України [52]. Директор поліції Ю.Білєй, діючи інтерв'ю газеті "Нова свобода", заявив, що "у самому Хусті наші українські хлопці зловили двох мадярських терористів" [53]. Рядові терористи всіляко заохочувались і нагороджувались своїми керівниками. "Терорист одержує денно 3,5 пенге, за напад 50 пенге. Коли захопить рушницю вояка, то обіцяють 150 пенге, за кулемет — 250 пенге" — повідомляла "Нова свобода" [54]. Доказом масовості терористичних нападів на Карпатську Україну є той факт, що Державною прокуратурією у Великому Березному станом на 25 лютого 1939 р. було ув'язнено 345 угорських терористів [55]. Після оголошення амністії їх всіх відпустили [56].

У жовтні 1938 р. зафіксовано появу польських терористів. 27 жовтня вони здійснили спробу висадити в повітря міст поблизу Жорнави [57], а наступного дня напали на міст у Вучковому [58]. У бою з ними загинув чеський жандарм Калчік і кілька закарпатців, зокрема, Й.Лой. У с. Торунь польські терористи вбили синевирця І.Костя [59]. 10 листопада 1938 р. Пресова служба Підкарпатської України повідомляла, що "польські терористи затягнули до Польщі Ярослава Васецького, Вячеслава Ракоса і Ціріса, членів прикордонної сторожі, про яких й досі невідомо, чи живуть" [60]. "Нова свобода" повідомляла, що фінансова дирекція в Хусті, посередництвом влади Карпатської України, дипломатичною дорогою домагатиметься, щоб польські уряди випустили на волю наших оборонців "границь" [61]. В ніч з 18 на 19 листопада 1938 р. "кілька десятків" польських терористів в околиці Нижніх Верещоць напали на нашу прикордонну сторожу. По перестрілці прогнали їх в напрямку польської границі. Терористи полічили одного мертвого і кілька ранених" [62]. Напади польських терористів були зафіксовані 2, 3, 13, 15, 16, 18, 22 листопада 1938 р. Постраждали жителі прикордонних з Польщею сіл Торунь, Прислів, Н.Студеній, Синевирська Поляна [63].

Терористичні акції завдавали великої моральної і матеріальної втрати польські терористи станом на 25 листопада 1938 р. завдали витрату на суму 277500 кч. [64]. Жителі с. Торунь повідомили свій уряд, що 5.XII наложили терористи скразіт під нотарський уряд (убиток 3400 з частково покрився на 1500 кч.), але 22.XI уряд знову був з усіх спроб обстріляний терористами на протязі 2 год. В будову кинули 3 гранати школа 5 тис.кч.. Просьба на пособіє в 5000 кч." [65]. Майже після кожного їх нападу були людські втрати. Тільки за кілька днів листопада 1938 р. на польсько-чеському пограничному загинуло "3 воїни, 2 четники, 1 фінансовий стражник, 1 підштурмовик, 2 дітей" [66]. 28, 29 і 31 листопада 1938 р. польські терористи тричі застосували напад на с. Вучкове. Січовиками були затримані польської народності Богдан Сенчак та Рудольф Пес [67]. Ще інші факти знайшли відображення в доповідних записках агентів чехословацької служби безпеки. У них фіксувались обстріли, фінансування та військовий вишкіл терористів [68]. Напади польських терористів не припинялися також в січні-лютому 1939 р. Так, "на селі Присліп напало 10 польських терористів і зайняли пошту. Будинок пошти збомбардували ручними гранатами і забили поштового урядника Калину. Разом з мужем своїм боронила пошту пані Калинова. Шматки гранат розірвали її груди і голову" [69].

Карпато-українська влада, давачи відповідь на ноти протесту польського посла, в яких її звинувачували у сприянні антипольській пропаганді на території краю, постійно наводила факти руйнівної діяльності польських терористів. 13 листопада 1938 р. у Нижньому Студеному, при переході кордону був вбитий терорист, при якому знайшли "пістоль со значком "Церба"; коробочку на сигарети, шкіряний пуліярс, а в нім 50 кч., 1 пол. злотий і 15 польських грошей" [70]. 15 листопада 1938 р. у затриманих польських терористів відібрали: ручні гранати польського зразку, годинниковий механізм для запалювачів, запальники з написом "Краків", польські сигарети, шоколад" [71]. 23 листопада 1938 р. група закордонних журналістів відвідала закарпатські села Вучкове, Торунь, Присліп, Синевирську Поляну, які найбільше постраждали від польських нападів. До складу цієї делегації входив також німецький консул Г.Гофман, який "усе оглянув, сфотографував не тільки місця нападів, але і речі та зброю терористів, яку залишили на місцях" [72]. 27 листопада 1938 р. "Нова свобода" повідомляла: "Влада Німеччини сьогодні вислава ноти мадицькій й польській владам, у яких... протестує проти... висилання терористів польським генеральним штабом з Осмолоди уряд разом з українським, приділяв значну увагу захисту народів краю. Нерідко проводились спільні бойові операції по знищенню

терористичних груп. Одна з таких операцій завершилася розгромом групи Іоанофа Према [74]. Така ж доля спіткала угрупування Ернеста Берзевіті, що взяті в полон 24 старшини, 62 підстаршини і понад 200 рядових терористів [75].

Страждали не тільки українські населені пункти. Активізувалися напади угорських терористів на румунські села Марамороша. Активну позицію займав "Орден хоробрих", який заснував ще у 1920 р. М.Горті. Із багатьох організацій цього плану погану репутацію мали так знані "вільні загони", або "обірванці", яких очолював уже згадуваний Геяш. Цю назву вони одержали від уніформи, яку носили (чорний костюм, чоботи, пояс, на чорній шапці із овечої шкіри був череп з двома перехрещеними кістками. На грудях "Обірванці" носили значок, на якому була зображена емблема Угорщини" [76]. Основним завданням цих банд було знищення неугорського населення на цій території, а їх програма була викладена в брошурі Дечо Чаба, опублікованій у 1939 р. В ній говорилося, що угорська нація є найскравішим представником монгольської пануючої раси, яка знає тільки перемогу, і в жилах якої кипить кров Атілди, Арпада і Чингісхана [77]. "Я не чекаю, — писав Д.Чаба, — коли приде помста. Не чекаю! Я нишу кожного волоха, який мені з'явиться на дорозі. Кожного нишу! Я не буду зволікати. Запалю вночі села — волоські села. Поріжу шаблею все населення, отрую всі колодці і навіть нишу дітей у колинках, взагалі нишу цих немодів! Не буде ні для кого винятку!" [78]. Один із лідерів партії "схрещених стріл" Мівау ще у 1938 р. наголошував, що "націонал-соціалізм" Угорщини має як ціль забезпечити перевагу Угорщини по всій течії Дунаю" [79].

Серед терористичних банд особливо небезпечним був загін, який очолював Нодь Мігаль "з підрозділу Унгвар" [80]. Він, як і його підопічні, добре володів українською та румунською мовами. Напади угорських терористів тримали в постійному страсі місцеве населення. Зафіковані численні випадки, коли люди втікали на територію Румунії, зокрема до міста Тиргу-Муреш [81]. Становище погіршилося ще більше, коли ця територія була окупована Угорчиною. Архівні документи свідчать про постійні репресії проти місцевого населення. Тільки в Мараморошині було проведено 416 судових процесів [82]. Зафіковані факти звільнення людей з роботи за неволодіння угорською мовою [83]. У відповідь послідували демонстрації. Одна з найбільших маніфестацій проти фашистського режиму мала місце у Великому Бичкові [84]. Таким чином, банди терористів проникли і в населені пункти Мараморошу, де проживало румунське населення. Їх дії нічим не відрізнялись від тих, що й у Карпатській Україні.

Робилися спроби підсилити прикордонні війська. В Комарниці пропонував "усі сторожі...конечно скріпити, а то: на відтинку між Задужом і Мукачевом о 30 людей, а між селом Старим Даниловим і Чомонником о 20 людей" [85]. Встановилися нормальні стосунки між командантами волівських січовиків С.Фігурою і чехословакськими прикордонниками. Були укріплені сторожові загони в селах Торунь, Прислій, Синевирська Поляна, "В половині листопада, — пригадував Г.Яворенко, — прибули до Торуня січовики під командою... інженера Водянського. В тому часі згодом склад гарнізону вагався між 20 і 30 людьми... Поділено гарнізон на три групи... Кожна група числила по 6-7 людей, маючи лише по одному крісові і револьверові та 6 гранат на групу. Терористи, мабуть, поінформовані місцевими шпигунами і своєю розвідкою про наш приїзд, не відмежувалися більше нападати на їх околиці, які ми захищали" [86]. Однак, з останнім твердженням важко погодитися. Хоча напади польських терористів не були такими масовими, однак вони не припинялися.

"Нова свобода" опублікувала додаткові набори до жандармерії. 5 лютого 1939 р. жандармерії Карпатської України буде прийнято більше жандармів на пробу" [87]. Умови прийняття до жандармерії були наступні: 1) має крайову належність до Карпатської України, 2) є бездоганний, повноправний та душевно спосібний, 3) переступив 21 а не досяг 35 року життя, 4) є нежоватий або бездітний вдовець, 5) є тілесно сильний і здоровий та є найменше 165 см, високий, 6) знає досконало українську мову в слові і письмі, 7) докаже, що має найменше скінчену народну школу, 8) має військове вишколення, виконав військову службу зі зброя, на протязі найменше такого часу, який військовий закон приписує для нормальної пресензійної служби. До прохання (просьби) треба приложити проголошення, підписане двома свідками, що на випадок прийняття до жандармерії, зобов'язується кандидат служити в жандармерії чотири роки" [88].

За нашими підрахунками, тільки в лютому-березні 1939 р. написали заяви з проханням зарахувати їх до жандармерії 278 чоловік [89]. Виявляли таке бажання навіть представники інтелігенції. М.Буксар, який працював вчителем у с. Завосине (округ В.Березний), писав: "Нині вся безпека нашої молодої держави є в руках жандармерії, а якраз в кадрі жандармської старшини немає синів українського народу, яких так треба для удержання безпеки супроти ворогів активних по границях, так пасивних — жандармерії. Хоча, необхідно відзначити, що проходив він досить повільно. Станом на лютий

1939 р. "всіх жандармів у Карпатській Україні є біля 900, з того що є ще 106" [91].

Були випадки преміювання людей, які затримали терориста. 16 лютого 1938 року начальник канцелярії Президії Карпатської України і Гаштольд видає наказ про всенародне ознайомлення населення з рішенням уряду про "виплачення нагороди за зловлення чужих терористів" [92]. У лютому 1939 р. будь-якій людині, яка "безпечностюм зможе передать або визрадить агента-прокуратора, або терориста з цієї держави, буде виплачена нагорода 500 кч." [93].

Уряду Карпатської України за порівняно короткий відрізок часу, вдалося переконати населення в необхідності всенародного захисту кордонів краю. Житель с. Синевирська Поляна І.Лобода писав у листі до гаштольда: "Ти, нянечко, стій на своєму місці і борони наші граници від ворогів, а ми тут в околиці будемо уважати на наших зрадників та безпощадно нищити польських бандитів.. поодинокі польські бандити зачіпуються у наших лісах, а вночі роблять своє дияволське діло" [94]. Загони самооборони були створені у всіх без винятку селах, які вискували з Польщею.

Незважаючи на вжиті заходи по боротьбі з нападами угорських і польських терористів, А.Волошин добре розумів всю їх небезпеку. Саме з цієї причини він видав наказ про тимчасове закриття кордонів. У цьому, зокрема, говорилося: "В цілі забезпечення спокійного переведення виборів... запираю з негайною правосильністю всі демаркаційні лінії до королівства Мадярщини й до Республіки Польської. Це заперта... приватиме до дванадцятої години понеділка 13 лютого 1939 року" [95].

Напади терористів не припинялися з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. В.Гренджа-Донський писав, що вони "стероризували і перестрашили народ" [96]. А.Волошин заявив, що "виправи торористів не є в інтересі доброго сусідського співжиття та що є діянням рішучо незвичайним в історії міжнародних зносин" [97]. Змущений він був також відзначити, що "Карпатська Україна не в силі відбити їхні напади" [98].

На території краю продовжувала активно діяти проугорська "п'ята колона", яка в 1938-1939 рр. розповсюджувала дезінформацію про карпатоукраїнський уряд та його прем'єра, видавала листівки протиукраїнського і антиукраїнського характеру. Як і постійні напади терористів, вона теж негативно впливала на політичну ситуацію в краї. Хоча антиукраїнська пропаганда особливо посилилась після зміщення А.Бродія з посади прем'єр-міністра автономного уряду, а також під час підготовки угорським урядом плебісциту серед закарпатського населення, однак її генезис необхідно віднести до більш ранніх часів. Сучасні дослідники вважають, що в 1938-1939 рр. переважна більшість угорського

населення, "які з днів на день чекали включення краю до Угорщини" вороже відносилися до українського уряду [99]. Розумів це і А.Волошин і його близьке оточення. Описуючи події 30 жовтня 1938 р., коли в рідній Закарпатті пройшли антиукраїнські демонстрації, В.Гренджа-Дончак відзначав: "Вже з самого ранку ми бачили величезне напруження ворожину до нас... Перед народним домом ворожа юрба, на че осі: "Геть і українцями! Хай живе Бродій! Хай живе Гортл!" [100]. І таких випадків було чимало.

Антиукраїнська пропаганда не припинялася протягом всього нетривалого існування Карпатської України. Бюлєтень Пресової Служби Карпатської України повідомляв, що "Мадьярщина не жаліючи грошей, людських жертв, нещомно працює надалі для сягнення своїх 20 річних цілей" [101]. А.Волошин просив своїх урядовців бути готовими до відбиття ворожої пропаганди: "Є оправдані здогади, що мадьярська пропаганда захоче в короткому часі всі разбудови на піднесення недавно забраних територій перед світом представити як вислід своєї праці. Щоби проти тієї пропаганди аже тепер як слід приготувати відповідний матеріал, який маєте на руці, що говорив би про це? Як вигляділа тепер відступлена територія в 1919-ому році (зокрема міста Ужгород, Мукачів та Берегово), які інвестиції вороблено на тій території до 1938 року та яким коштом. Для вясчення справи прошу заслати мені також і фотографічний матеріал якій містеч" [102]. Отже, для уряду А.Волошина не було несподіванкою різке посилення антиукраїнської пропаганди і агітації в краї.

Протягом усього досліджуваного періоду в містах і селах Карпатської України проугорськими елементами розповсюджувались листівки і виголошувалися гасла "Вон з чехами!" і "Буйте чехів!", які ставили собі за мету загострювати стосунки між карпатським і чехословачким урядами. А.Волошин вимагав, щоб Міністерство внутрішніх справ Карпатської України " всяку таку протидержавну й протинародну агітацію вже в корени унеможливити й щоби інспекторів протичеської агітації стимулювати і діяти проти них енергійно" [103]. Листівкова пропаганда посилилась під час підготовки до плебісциту, проведення якого пімагали угорський уряд. Так званий "Комітет незалежності русинів" закликав населення: "Братя! — нам не треба чешского и українського панства, но мадьярскую низменность... Ми с чехами только 20 лет жили, но с мадьярами 1000 лет жили вместе. Ци хотите, чтобы этот старий щастливий свет вернулся? От нас зависят! Голосуйте на общую родину русских и мадьяров!" [104]. Той же "Комітет" переконував закарпатців у необхідності спільногоСпівіднття з Угорщиною, бо тільки вона "дасть нам волю, заробітки і кращу будущість" [105]. Листівка "Карпаторуський народе! Братя Карпаторуссы!" закликала захищати А.Бродія, який "за нашу правду

живуть, пересідування... Терпіть він за то, що так як ми счасті хотів карпаторуського народу, що хотів злуки Підкарпатської Руси з Угорщиною" [106]. Листівка "Сестри і братя!" була видана відразу ж після виборів до Сейму Карпатської України. Її автори закликали до спільної боротьби русинів і угорців проти "Волошина, Ревая и українського винства", до зустрічі "наших освободителей — мадьярських гонведов" [107]. Ці ж гасла висувалися на публічних зборах фенциківців у Сваляві, [108]. Листівка під назвою "Послухайте це і запам'ятайте собі!", видана чеською мовою, відверто закликала до терору. Вона закінчувалася словами: "Наша терпеливість закінчилася!" [109]. Чехословачка служба безпеки уважно слідкувала за політичними організаціями антиукраїнського та античеського спрямування [110].

Існували різноманітні шляхи доставки листівок на призначенні території. До Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. їх намагалися розповсюдити у містах і селах, де проживали переважно угорці. "До цих пір (2 травня 1938р.) прибуло два повідомлення про розповсюдження листівок, — доповідав Президій крайового управління в Ужгороді начальник поліцейського управління, — із Севлюша і з Берегова, міст, в яких найбільше проживає населення угорської національності... В Севлюшському окрузі циркуляри депутата Корлата (депутут угорського парламенту, який відкрито заявляв про недалеку анексію Закарпаття — авт.) були таємно передані євреям. Але, сварі, за незначним виключенням, відмовились брати циркуляри. Кампанію що перервали комуністи, які повели серед населення сильну агітацію проти угорських опозиціонерів" [111].

Інколи листівки переправлялись своїм агентам на Закарпаття, а тут передруковувались і розповсюджувались. Чехословачка поліція встановила, що один з активістів Угорської національної партії в Берегові Бодак "віддрукував названі листівки в типографії Меркура, яка знаходитьться в одному приміщенні з секретаріатом Угорської національної партії, склав собі список всіх угорців і євреїв, і наказав своєму слугі Антонію Мароек роздавати листівки від будинку до будинку в Берегові. Листівки були вкладені в синю газетну папку" [112]. Чехословачкі поліцейські довели, що "особа крайнього угорського способу мишлення підписувалась повним іменем, тоді як особи, що працюють в державних установах і особи, які хитаються, підписувались різними знаками, тільки щоб в списку було зрозуміло, що вони листівки отримали" [113]. Таким чином, угорські агенти, розповсюджуючи листівки, розраховували перш за все на угорськомовне населення.

Нерідко листівки закидувались на територію краю з літаків. "Листівки на російській і українській мовах, — доповідав начальник Вишківської

жандармської станції Хустському окружному начальнику, — містить в собі заклики до тутешнього населення до виступів проти громадян чехо-національності і до невиплати податків. Як було з'ясовано, листівки були скинуті 17 жовтня 1938 р. після 11 годин з зарубіжного літака, який лежав вздовж державного кордону від Тячева у напрямі Хусту. Скинуті листівки потрапили на вільну територію і на недоступні місця тутешнього району і потрапили у більшості випадків в руки громадян руської національності, які проживають окрім вздовж чехословацько-румунського кордону. Населення на зміст листівок не реагує" [114].

Отже, чехословацька поліція уважно слідкувала за розловлю дужини угорських листівок і часто їх конфісковувала. Така доля чекала і підьому листівкову продукцію. Начальник Дубриничської жандармської станини Малек доповідав Голові служби безпеки Підкарпатської Русі, що ним конфіковані польські листівки під назвами "Братъ", "Дорогие браты русини", "Братъ карпаторуссы" [115].

Державна прокуратурія у Великому Березному повідомляла: 22 грудня 1938 р. "був жандармською станцією в Гуслищі задержаний Василь Губаній, котрий... прилюдно агітував проти влади Карпатської України а еї прем'єра, при чим... роздавав часопис "Днівник" [116]. Державною прокуратурією була розпочата кримінальна справа проти осіб, які агітували про приєднання с. Підгоряни до Угорщини [117]. 30 листопада Юрко Гордубей переконував жителів с. Чорний Потік, що "без Ужгорода і Мукачева не можемо жити" і що в цьому винен тільки А. Волошин [118].

Деколи на користь Угорщини агітували священики. Апостольський адміністратор Карпатської України Преосвящений Діонізій Нарядій повідомляв відділ преси і пропаганди, що "О.Сільвай Нестор весь час пронагує поміж селянами на підставі радіоголосень з Будапешту" [119]. Пістряловський священик Іван Йосиф 29 жовтня 1938 р. "проголосив, що солодкого чоловіка Бродія зкинули з міністерського пресідінціства, а на місце його поставили Волошина. Волошин бітнг, злодій, він нас предасть. Коли була завтра неділя, то я сам пішов би до Ужгорода і сам його заб'ю" [120]. За проугорську агітацію був затриманий ужоцький священик парох Золтан Шолтес [121]. 28 грудня парох із Пацканьова Іван Міня був затриманий "за злочин підготовки до зговору о республіку" [122]. Священик Ішак Емерик під час богослужіння закликав людей приєднати Тячево до Угорщини [123]. І таких випадків можна назвати чимало. Окружний начальник в Перечині 24 грудня 1938 р. пропонував А. Волошину "...щоби священики близькі духом до мадяр були попереложувані на аж третій округ, щоби прийшли між зовсім нових незнайомих людей, між якими не посміють агітувати..." [124].

Державна прокуратурія у Великому Березному розпочала кримінальну справу проти окремих громадян, які звинувачувалися в образах на адресу А. Волошина та очолюваного ним уряду. Водій Філак називав уряд "українською бандою" [125], а Слизавета Гроскопф 24 грудня 1938 р. заявила, що "Волошин дурний і ціла влада дурна" [126]. Щось подібне відзначило Самуїл Швіммер, але А. Волошин заявив, що "не бажає дальнішествування в тій справі" [127]. Прем'єр-міністр ставив себе вище за різні відхилення в інтригах, які майже не припинялися в товаристві його недругів. Однак, яким би чином не поступав Волошин у подібних ситуаціях, вони, все ж сумніву, породжували невпевненість у малоєвідомих верстах населення, підривали авторитет влади. У відповідь на це, служба преси і пропаганди вела свою контрпропаганду. Саме з цієї причини з'явилися листівки, в яких возвеличувався Волошин, його діяльність [128]. Необхідно відзначити, що чехословацька служба безпеки теж збирала компрометуючі матеріали на А. Волошина, як раніше на Бродія [129].

Нерідко проугорські настроєні елементи використовували методи погроз і заликувань місцевих українських провідників. В. Гренджа-Донський писав, що голова Волівської окружної ради Й. Дудикович "дуже часто одержує листи з погрозами "Завтра вечір помреши!" — підпис: "Чорна рука" (мадярська). Під'юджена голота мало що не напала на нього і сокирами" [130]. Пресова служба Карпатської України повідомляла, що 31 жовтня 1938 р. Болак, "котрий довгий час агітовав за Мадяршиною і був членом Фенцикової партії, вибив вікна у Ригана... Згаданий був поранений сокирою в голову від Ригана" [131]. 1 листопада 1938 р. Іван Опаленик "був викинений з гостиніці... в Перечині на улицю та розбив собу голову, а то за агітацію мадярську" [132]. Аналогічні факти зафіксовані в документах празьких архівів [133].

З угорської і польської територій систематично і цілеспрямовано велася радіопропаганда. Вона проводилася в кількох напрямках: по-перше, поширювались всілякі небиліці про Карпатську Україну, в які неможливо було повірити; по-друге, Угорщина, ніби-то жалючи населення краю, яке знаходиться на стадії вимирання, "брала в оборону" Карпатську Україну. Угорське радіо поширювало фальсифікації про різноманітні повстання та заворушення проти уряду А. Волошина. Так, зокрема, йшлося про бунти в Хусті за приєднання міста до Угорщини. Цілій ряд радіопередач був присвячений фантастичному подорожанню продуктів харчування. Необхідно відзначити, що таке явище мало місце, однак ціна хліба ніколи не досягала 20 крон, як повідомляло угорське радіо.

Ще більш сфальсифіковані й навіть безглузді сенсації передавало польське радіо. Наведемо кілька з них: 25 листопада 1938 р. військо в Хусті збунтовалось проти влади А. Волошина, зайняло хустський замок і

зідти бомбардує Прагу, 26 листопада 1938 р. в Хусті вибухнула сінної азотської чуми. Лікарі поїткали, а населення поголовно гине. Всіх, хо
виходить з міста, нешадно розстрілюють. Труни тисяч людей лежать на вулиці; 27 листопада 1938 р. на Підкарпатській Русі страшний голод. Хліб вже давно ніхто не бачив. Зафіксовано багато випадків людоділства. 8 листопада 1938 р. Сьогодні вночі землетрус знищив Рахів. Ціла оконочина залита водою. Ніхто з населення не врятувався [134].

Отже, поряд з численними диверсіями терористів, внутрішній склад краї корушувала антиукраїнська і античеська пропаганда, закликання скінення законної влади. Використані матеріали переконують, що в середині Карпатської України уряд А.Волошинів мав серйозну опозицію в особі проугорських елементів, з якою не міг не рахуватися. Уряд очолюваний А.Волошиним, докладав усі зусилля, щоб ведення антиукраїнської і античеської пропаганди угорськими інстанціями і безпосередніми агентами унеможливити. Взаємні уряду А.Волошинів чеськими властями були суттєво ускладнені античеською пропагандою. Однак, не тільки цей факт призводив до ускладнення українсько-чеських відносин. Мав місце також вплив інших факторів.

1. Разгулов В. Дело № 148423// Карпатская панорама.-1995.- №2.- 26 січня.

2. Шандор В. Спомини.-Т.1. Карпатська Україна. 1938-1939.-С.152.
3. Там само.- С. 151.

4. Там само. - С.152.

5. Разгулов В. Названа праця. - 20 января.

7. ДАЗО, ф. 3, оп. 1, спр. 38, арк. 1.

8. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами.-С.79.

9. Там само. - С.26.

10.Бродій А. Ми, автономісти, будуємо нову вільну автономну Підкарпатську Русь//Церковний календар. - Ужгород,1935.- С.52.

11.Разгулов В. Названа праця. - 20 января.
12.Там само.-1995.- 31 augusta.

13. Особистий архів Ф.Горвата,

14.ДАЗО, ф. 3, оп. 1, спр. 40, арк. 3.

15.Разгулов В. Названа праця.-1995.-26 січня.

16.Діло.-1938.-22 жов.

17.Гренджа-Донський В. Щоденник. С.30.

18. Болдижар М. Названа праця.-С.81.

19.ДАЗО, ф.3, оп.2, спр.6, арк.3.

20.Шандор В. Названа праця.-С.30.

21.ДАЗО, ф.2, оп.1, спр.109, арк.28.

22.Ванат І. Чи русини — самобутній народ?//Пам'ятки України.-№2.- №1.-С.20.

23.Стерчо П. Карпато-українська держава.-С.10-11.

24.Разгулов В. Названа праця.-20 января.

25.Гренджа-Донський В. Щоденник.-С.48.

26.Химінець В. Закарпаття - земля української держави.-С.89.

27. Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930-1945 роках.-С.256.

28. Там само.-С.258.

29. Там само.-С.257.

30. Там само.

31. Гренджа-Донський В. Щоденник.-С.23

32. Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938-1939 рр./Державність.-1993.- № 1.-С.16.

33. Довганич О.Д., Пашкай З.А., Троян М.В. Закарпаття в роки війни.-С.14.

34. Гренджа-Донський В. Щоденник.-С.28.

35. Нова свобода.-1938.-20 жов.

36. Гренджа-Донський В. Щоденник.-С.34.

37. Там само.-С.73.

38. ДАЗО. ф.3, оп.1, спр.32, арк.1-3.

39. Там само, спр.44, арк.1.

40. Там само, ф.211, оп.1, спр.42, арк.20.

41. Там само, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1.

42. Нова свобода.-1939.-3 лют.

43. ДАЗО, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1.

44. Нова свобода.-1939.-3 лют.

45. Нова свобода.-1939.-4 лют.

46. Гранчак І.М., Поп І.І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду другої світової війни//Карпатика. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи.-Ужгород,1993.-С.221.

47. ДАЗО, ф.3, оп.3, спр.156, арк.5.

48. Там само, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1.

49. Там само, ф.3, оп.3, спр.73, арк.18.
 50. Там само, ф.43, оп.1, спр.131, арк.2.
 51. Шандор В. Спомини.-Т.1.-С.155.
 52. Нова свобода.-1939.-25 лют.
 53. Там само.- 21 лют.
 54. Там само.- 3 лют.
 55. ДАЗО, ф.3, оп.2, спр.17, арк.3.
 56. Там само, арк.3,4.
 57. Гренджа-Донський В. Щоденник.-С.44.
 58. Там само.-С.71-72.
 59. Там само.-С.72.
 60. ДАЗО, ф.3, оп.2, спр.5, арк.8.
 61. Нова свобода.-1939.-18 лют.
 62. Там само.-1938.-25 лист.
 63. Там само.-20, 25 лист.; Гренджа-Донський В. Щоденник.-С.77, 92.
 64. ДАЗО, ф.3, оп.3, спр.65, арк.1.
 65. Там само, ф.4с/18, оп.1, спр. 43, арк.1.
 66. Там само, ф.3, оп.3, спр. 65, арк.2.
 67. VNA, і.с. 65735/38
 68. AMZV, kart. 655 (Strani parti v CSR 1921-1939).
 69. ДАЗО. ф.3, оп.3, спр.159, арк.9.
 70. Нова свобода.-1938.-25 лист.
 71. Там само.-20 лист.
 72. Гренджа-Донський В. Щоденник.С-87.
 73. Нова свобода.-1938.-27 лист.
 74. Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938-1939 рр.-С.17
 75. Там само.
 76. Teroarea hortisto-fascista in nord-vestul Transilvaniei.-Bucuresti, 1985.-P.49-52/
 77. Ibid.-P.39.
 78. Ibid.-P.38.
 79. Arhivele Cluj-Napoca M.I.-Fond documentar nr.546.-Р. 290-291.- vol.281.
 80. Teroarea hortisto-fascista in nord-vestul Transilvaniei.-Р.204
 81. Arhivele statului Baia-Mare.-Fond Inspectoratul geologic minier. Combinatul minier/Buletinul statistic annal.

82. Arhive M.I.-Fond documentar dosar n.r.8546/-Vol.122.-Р.65.
 83. Ibid.-Р.180.
 84. Ibid.-Р.181.
 85. ДАЗО, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1.
 86. Яворенко Г. Гарнізон ОНОКС в Торуні/Карпатська Україна в боротьбі.-Відень,1939.-С.102.
 87. Нова свобода.-1939.-5 лют.
 88. Там само.
 89. ДАЗО, ф.17, оп.2, спр.1-320.
 90. Там само, спр.87, арк.1,2.
 91. Нова свобода.-1939.-2 лют.
 92. ДАЗО, ф.3, оп.3, спр.43, арк.2.
 93. Там само.
 94. Нова свобода.-1938.-20 лист.
 95. ДАЗО, ф.17, оп.2, спр.319, арк.6.
 96. Гренджа-Донський В. Щоденник.-С.108.
 97. ДАЗО, ф.3, оп.1, спр.9, арк.2
 98. Там само, оп.3, спр.156, арк.1.
 99. Болджеар М. Закарпаття між двома світовими війнами.-С.125.
 100.Гренджа-Донський В. Щоденник.-С.108.
 101.ДАЗО.ф.17, оп.1, спр.9, арк.2.
 102. Там само, ф.3, оп.1, спр.9, арк.1
 103. Там само, оп.3, спр.65, арк.62-64.
 104. Там само, спр.170, арк.5.
 105. Там само, оп.1, спр.24, арк.3.
 106. Там само, ф.4с/18, оп.1, спр.80, арк.4.
 107. Там само, ф.3, оп.2, спр.14, арк.6.
 108. Там само, ф.4с/18, оп.1, спр.32, арк.1-4.
 109. Там само, ф.3, оп.1, спр.24, арк.3.
 110. AMZV, kart.642.
 111. ДАЗО. ф.2, оп.1, спр.315, арк.28.
 112. Там само, арк.29.
 113. Там само, ф.117, оп.1, спр.327, арк.13.
 114. Там само, ф.18, оп.1, спр.80, арк.3.
 115. Там само, ф.17, оп.2, спр.336, арк.1.
 116. Там само, ф.3, оп.2, спр.12, арк.2.
 117. Там само, оп.3, спр.83, арк.6,

118. Там само, спр.73, арк.30.
119. Там само, спр.83, арк.8.
120. Там само, спр.170, арк.5.
121. Там само, ф.4с/18, оп.1, спр.74, арк.1.
122. Там само, ф.3, оп.1, спр.73, арк.31.
123. Там само, оп.3, спр.73, арк.1.2.
124. Там само, спр.43, арк.80.
125. Там само, спр.176, арк.1.
126. Там само, сап.83, арк.2..
127. Там само.
128. Там само, оп.4, спр.12, арк.1.2; оп.3, спр.86, арк.6.
129. AMZV, kart.655.
130. Гренджа-Донський В. Щоденник.-С.35.
131. ДАЗО, ф.3, оп.1, спр.50, арк.2.
132. Там само.
133. AMZV, kart.606,620.
134. Вегеш М., Міщанин В. Ворожа діяльність проугорської "п'яти колоні" у Карпатській Україні (1938-1939 рр.)// Срібна земля.-1993.-16 жов.